

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

ПРИНОСИ КЪМ САКРАЛНАТА АРХИТЕКТУРА НА БЕСИТЕ В СВЕТЛИНАТА НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА В РАЙОНА НА ВЕЛИНГРАД

Диана Гергова

Национален археологически институт с музей при БАН

Резюме. Археологически проучвания, предприети през последните десетилетия, дават основание за по-точно описание на специфични културни аспекти на територията, свързана с тракийското племе беси. Статията хвърля нова светлина върху сакралната архитектура на бесите на база на археологически проучвания в района на Велинград.

Keywords: Thracian Bessi, Velingrad, archaeological survey

Създаването на достатъчно изчерпателна и обективна археологическа база данни, засягаща културата на едно от най-интересните тракийски племена – това на бесите (Кацаров, 1924), е от изключително научно и културно значение.

Бесите – едно от най-известните тракийски племена, познати като жреци-те на сатрите, са приемани като интерпретатори на пророческите мърморения на жрица в прочутото светилище на Дионис, разположено на планински връх и сравнявано с Делфийското (Herodotus. 7.111.1). Тази обвързаност на бесите с религиозния живот, практики и писмена култура – и като жреци на бога на виното, и по-късно като християни, е проследима у писмените извори от Херодот до Йоан Златоуст. В Дионисиевото им светилище се пазят таблички с текстове, а за новата вяра – християнството, те превеждат на своя език Светото писание (Янакиева, 2010). Именно бесите са тракийското племе, оставило най-ранна следа и с християнското си присъствие на Мъртво море. Според житието на Св. Теодосий в една от четирите църкви в основания от светеца манастир на Мъртво море, в местността с безспорно тракийско име Кутила, богослужението се извършвало на бески език. Не по-малко интересни са и другите достигнали до нас сведения, които представят бесите като едно от най-суровите и независими племена, като изключителни воители, но и като добри рудари. Именно поради това археологическите изследвания са от огромно значение за обогатяването на създадените от древните автори представи за бесите с нови изворови данни, съдържание и конкретика.

Търсенето повече от столетие на прочутото прорицалище на Дионис, последвано от методичното издирване и регистриране на тракийското археологическо наследство в Западните Родопи (Домарадски, 1999; Кисъов, 1990, 1998, 2003; Салкин, Байраков, 2008, 2010; Салкин, Байраков, Халачев, 2009; Шопова, 1987, 1986, 1990; Марков, Гоцев, Янков, 2003), както и проучването на обекти като светилището на вр. Бабяк (Тонкова, Гоцев, 2008), на Славееви скали, (Байраков, 2010, 2012) на некрополите при Кочан, Сатовча и др. (Gergova, 1995) са значителна крачка напред в изследването на културата на бесите, направена в последното десетилетие. Те позволяват да се очертаят много от очаквано специфичните черти на беската култура, на тяхната селищна система, на мястото в нея на беските светилища и култови места, на организацията на свещените територии и т.н.

Може да се каже, че културата на бесите се проявява със своите особености, както и при останалите тракийски племена, в късната бронзова епоха, в края на II хил. пр. Хр., след дълбоките икономически, културни и демографски промени, засегнали Тракийския и Източносредиземноморския свят (Gergova, 1995; Гергова, 2010). Археологическите извори от къснобронзовата и ранната желязна епоха от Западните Родопи показват безспорното инфилтриране на население и традиции от севернотракийския ареал, от Подунавие, където през втората половина на II хил. пр. Хр. се развива Културата на инкрустираната керамика, обагрена, според Ал. Бонев от безспорни Дионисиеви традиции. Може със сигурност да се твърди, че контактите и инфилтрирането на население е процес, достигащ на север до Балтика (Gergova, 2009).

Територията на бесите, според античните автори, от Мизия и около Хемус до Родопите вече все по-убедително се очертава благодарение на ареала на разпространение на тракийската култова керамика с най-значима концентрация в Централните и Северозападните Родопи (Кисъов, 1990). Именно за тази територия са характерни непознатите от другите части на древна Тракия цистови погребения на воини със специфични типове въоръжение като „тракийския“ или още „фригийски“ тип шлемове, ромфеята, комплектите от торкви (Teleaga, 2009). Така очертаната от древните автори територия на бесите, и особено нейната сърцевина, може да бъде характеризирана чрез някои от отбелязаните специфични аспекти и паметници на тяхната култура.

Все още редки, но изключително важни, са изследванията върху светилищата и култовите места на бесите. Два значими обекта в района на Велинград хвърлят нова светлина върху тази проблематика.

Тракийското светилище на Дионис на връх Острец, Велинград, е разположено върху високия 1433 м и с две кулминации връх Острец (**фигура 1**). Върху западната е разположено тракийското светилище, върху източната – Гергевана, освен тракийска керамика се намират и останките от няколко последователни християнски храма. Първоначалните сондажни проучвания на М. Домарадски

Фигура 1

(Домарадски, 1990, 1994) са продължени от Гергова и Салкин (Гергова, Салкин, Байраков, 2010; Гергова, Салкин, Кузманов, 2011, Гергова, 2010).

Най-висока част на тракийското светилище – теменосът, с площ от 300 кв. м, е оградена с каменна стена от плочести камъни и по-късни преправки на източната и част със спойка от хоросан, примесен със счукана тухла. Два каменни разсипа по югоизточния склон вероятно са свързани с по-ранни, концентрични оградни стени на теменоса. Достъпът до светилището е от югоизток, където най-вероятно е бил и входът.

В източната част на теменоса е разположена храмовата постройка – правоъгълна сграда, ориентирана югозапад-североизток, с вход на югоизточната стена, с размери 6 x 9 м, стени от ломени камъни без спойка и покрив с керемиди. При входа ѝ бе открит железен ключ. Във вътрешността на храма бяха открити няколко бронзови монети, отнасящи се към IV в., както и следи от пожар, които свързват храма с последния етап от функционирането на светилището.

Каменната сграда, както и нейните аналози от светилището от римската епоха при Баткун (Цончев, 1944), и особено от Кози грамади (Христов, 2011), където намира паралел и цялостното устройство на светилището, дава възможност да се предположи наличието на общи, утвърдени принципи в пространствените решения на светилищата на бесите.

Голяма обредна зона за депониране на керамика е разположена в северната част на теменоса, около скални късове, един от тях с издялан „трон“. Към огромното количество тракийска култова керамика следва да бъдат добавени бронзови фибули – полуфабрикати от ранножелязната епоха (VIII – VII в. пр. Хр.), глинени магически предмети, фрагменти от зоомор-

фни капаци на преносими глинени олтари с точен паралел в светилището на връх Бабяк (Тонкова, Гоцев, 2008, 120 – 124), сребърна тетрадрахма на Хистиея от I в. пр. Хр., фрагмент от мраморна оброчна плоча, желязно умбо, покрито с бронз и позлата от II – III в., монети от първата половина на III век на Констанций II (сечени в Никомедия, Константинопол и Тесалоники), на Констанций Гал, на Валентиниан (сечени в Сисция през 364 – 375), на Валент, Теодосий I (383 – 388, сечени в Хераклея), както и монети от края на IV нач. на V в. В ИМ–Велинград, се съхранява и предадено от граждани.

Железният жезъл, завършващ с две змийски глави и дръжка с втулка с канелирана украса, директно ни отвежда към бога Дионис. Змията, независимо от връзката си с други божества, се приема за безспорен символ на родения от Зевс и Персефона Дионис, наричан още Сабазий. Той бил почитан както с тайни нощни, така и с дневни церемонии, когато увенчаните с копър и тополови клонки негови поклонници размахвали във въздуха огромни „червени“ змии (Gergova, 1995). Подсказаната връзка на светилището с Дионис не означава неговото идентифициране с търсеното отдавна сред вече многобройните светилища в Западните Родопи прорицалище на тракийския бог.

Преносимите олтари, монетите, култовите предмети от Острец показват сходство с основните категории материали, откривани на светилището на връх Бабяк (Тонкова, Гоцев, 2008; Тонкова, 2008), както и на други тракийски светилища, и предполагат унифицирани ритуални практики, както и специален подбор от предмети.

За силата на тези ритуални практики свидетелства и тракийската култова керамика, която е в изключително изобилие в теменоса на светилището и която била произвеждана в района почти хилядолетие – от края на ранната желязна епоха, по досегашни данни, до началните векове на н. е.

Въпросите с генезиса на тази керамика все още не са изяснени (Гиздова, 1974, 1990; Георгиева, 2003). В светлината на тясната връзка на културата в Западните Родопи с новопоявилите се в края на бронзовата епоха северни етнокултурни традиции, както и на базата на сходството на орнаменталните системи на беската култова керамика с тази от късната бронзова епоха в Подунавие, може да се предположи, че тя също има своя корен именно в тази по-ранна култура и е директно продължение на традицията на съответствие между по-тясната обвързаност на носителите на тези две култури с обслужването на един култ, в случая – този на Дионис. Досегашните изследвания показват, че мигрирането, инфилтрирането на население е маркирано от основните и хронологически последователни точки по посоката на миграцията, но там, където това население е уседнало за по-продължителен период от време. В този смисъл времето на придвижване остава много сла-

бо маркирано от археологическите материали или дори те изобщо липсват (Gergova, 2006, 2009).

Създадено в началото на желязната епоха, светилището на бесите съхранило ролята си на свещен център и във времето след покоряването им от римляните. С мисията на Никита Ремесиански и масовото кръщение на планинците през V век бесите – жреци и воители, се превърнали се в едни от най-ревностните привърженици на учението на Христа. Именно тогава те пренесли своите свещендействия на Гергевана, където са идентифицирани останки от ранно-християнска базилика и средновековни църкви. Мраморни декоративни фрагменти от украсата им са откривани по склоновете на върха и се съхраняват във фонда на ИМ – Велинград.

Резултатите от проучванията на тракийското светилище на връх Острец, макар и в начален етап, са точно отражение на сведенията за бесите, свидетелстващи за тяхната еднаква ревностност в обслужването и на култа на Дионис, и в служба на новата вяра.

Същевременно те са ключът към разбирането на планировката и организацията на някои от светилищата, от сакралните пространства на бесите като резултат на определени принципи, подчинени безспорно на изискванията в практикуването на култа.

Фигура 2

Фигура. 3

Свършено друга категория сакрален обект е тракийското светилище над големия студен карстов извор Клептуза в местността Св. Илия (Катинчарова, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007; Гергова, Салкин, Дерменджиев, 2011). Проучването ни предоставя неизвестни досега планови схеми и структури от организацията на сакралните пространства на бесите, както и с осъществяваните в тях ритуални практики.

Теменосът има правоъгълен план и оградни стени с добре оформени лица от ломени камъни със спойка от глина, с ширина 2.20 м (**фигура 2**). В западната му стена е било вградено помещение с квадратен план, след разрушаването на което участъкът се е превърнал в зона за депониране на дарове. Руините на добре запазена каменна постройка (кула-храм) в южния край на теменоса оформят могила с височина 3 м и диаметър 15 м (**фигура 3**). Дебелината на стените на кулата повтаря тази на оградните стени на теменоса. Във вътреш-

ността на кулата с размери 3 x 3 м при все още недовършените ѝ проучвания се открива огромно количество глинена замазка и горели кирпичи, въглени и огромно количество керамика, преобладаващо култова.

При по-ранните изследвания на Катинчарова южно от кулата-храм са открити каменни съоръжения, глинени площадки, ритуална яма, както и фрагменти от ранножелязната епоха, от гръцка керамика от V в. пр. Хр., тракийска култова керамика, тежест за стан, монета на Истиея от II в. пр. Хр. и др. От северната страна на кулата е проучено квадратно огнище-олтар. Находките датират възникването на светилището през ранната желязна епоха, а архитектурният ансамбъл – към втората половина на I хил. пр. Хр.

Подобни комплекси или отделни храмови постройките вече са известни в района на Велинград. Проучената могила в м. Станиловец, Велинградско, централна спрямо съседните могили от голям некропол, се характеризира със същия градеж и вероятно сходни функции (Салкин, Байраков, 2010а).

Заедно с още един подобен обект с вградено в оградящите теменоса мощни стени каменно съоръжение под могила, разбита от иманяри, северно от Велинград, в м. Дреновец (Салкин, Байраков, 2010), светилището в м. Св. Илия дава основание да се предположи, че в земите на бесите са изградени характерни за тяхната култура и вярвания специфичен тип култови съоръжения.

Планът на комплекса в м. Св. Илия, както и посочените аналогии, ни връщат към сведенията за античните хероони, и най-вече с тези за смъртта на Орфей.

Тракиецът и религиозен реформатор е неразривно свързан с Югозападна Тракия, независимо от различните версии. Според едни Орфей бил разкъсан от басаридите една сутрин на път към Оракула на Дионис в планината Пангей и бил погребан в Пиерия. Според друга главата му била отнесена от течението на Хеброс към морето и стигнала Лесбос, където жителите му я погребали и близо до Антиса било изградено светилище в негова чест. Особено интересна е версията, свързана с погребването на Орфей в Лейберта. Когато колоната, върху която в урна били поставени костите на Орфей, се счупила и светлина докоснала костите му, страшно бедствие застигнало града и той бил разрушен от спускащите се от Олимп води на реката Сус.

Същевременно главата му била погребана в могила, която се превърнала в хероон.

Може с доста голяма увереност да се твърди, че новорегистрираните именно в района на Велинград паметници от този тип са именно хероони. Разположени в района на Велинград, който се очертава като сърцевина на територията на бесите, те представляват още един силен акцент в културната характеристика на жреците на Дионис и са нови, непознати досега примери за сакралната им архитектура. Завършването на проучванията на двата сакрални обекта на връх Острец и в м. Св. Илия е от огромно значение за по-задълбо-

ченото познаване на все още слабо изследваната култура на беските племена, оставили дълбока диря, както личи, не само в писмената традиция, но и със съграденото от тях и преоткривано от нас наследство.

ЛИТЕРАТУРА

- Байраков, Д. (2010). Скално светилище в м. Славеева скала, Велинградско. В: *Сб. „Цепина, Чепинско, Велинград – хилядолетната история на Северозападните Родопи“*. София. 41 – 49.
- Байраков, Д. (2012). Проблеми на проучването на планинските светилища в Западните Родопи. – В: *Юбилейна национална научна конференция с международно участие „Човекът и Вселената“, 6 – 8 октомври 2011 г.*, Смолян, 2012, 265 – 274.
- Гергова, Д. (1990). Тракийската култура през ранножелязната епоха в Югозападна България – проучвания и проблеми. В: *Тракийската култура в Родопите и горните течения на Марица, Места и Струма*. Смолян, 17 – 28.
- Гергова, Д. (2010). Нови данни за културата на бесите. Изследвания в района на Доспат. – В: *Цепина, Чепинско, Велинград – хилядолетната история на Северозападните Родопи. Конференция 23 – 24.11.2008*. София, 35 – 40.
- Гергова, Д., А. Салкин, Д. Байраков. (2010) *Светилище на Дионис на връх Острец, Велинград*. – АОР през 2009 г. София, 185 – 188.
- Гергова, Д., А. Салкин, М. Кузманов. (2011) *Проучвания на тракийско светилище на Дионис на връх Острец, АОР 2010*, София, 184 – 186
- Гергова, Д., А. Салкин, Н. Дерменджиев (2011). *Проучване на тракийско светилище в м. Св. Илия, Велинград. АОР през 2010*, 145 – 147.
- Георгиева, Р. (2003). Керамика от ранната желязна епоха в Югозападна България и феноменът „Цепина“. Сб. „*PYRAICHMES*“, т. II. Куманово.
- Георгиева, С., Н. Гиздова (1966). Средновековната крепост Цепина, *Известия на Археологическия институт*, т. XXIX, с. 47.
- Гиздова, Н. (1990). Тракийски обект на крепостта Цепина, Пловдивска област. В: *Тракийската култура в Родопите и горните поречия на реките Марица, Места и Струма*. Смолян, 75 – 80.
- Гиздова, Н. (1974). Гальшадская керамика крепости Цепины. – *Thracia*, 3. 115 – 125.
- Детев, П. (1969). Преглед на историческите проучвания в северните склонове на Родопите. *Родопски сборник*. т. II. София.
- Домарадски М. (1999). Паметници на тракийската култура по горното течение на река Места. София, Проф. Марин Дринов.
- Домарадски, М. (1990). Сондажни проучвания на връх Острец при Ве-

- линград. – АОР през 1989 г., 51 – 52.
- Домарадски, М. (1994). Светилище на връх Острец при Велинград. – *Славееви гори. Сб. т. I*, с.126 – 136.
- Домарадски и колектив: *Археологическа карта на долината на Мес-та*.
- Катинчарова, Д. (2003). Спасителни археологически разкопки на обект „Св. Пророк Илия“ при гр. Велинград. – АОР през 2002 г. София, 54 – 56.
- Катинчарова, Д. (2004). Спасителни археологически разкопки на обект „Св. Пророк Илия“ при гр. Велинград. – АОР през 2003 г. София, 74 – 75.
- Катинчарова, Д. (2005). Спасителни археологически разкопки на обект „Св. Пророк Илия“ при гр. Велинград. – АОР през 2004 г. София, 124 – 125.
- Катинчарова, Д. (2006). Спасителни археологически разкопки на обект „Св. Пророк Илия“ при гр. Велинград. – АОР през 2005 г. София, 115 – 116.
- Катинчарова, Д. (2007). Спасителни археологически разкопки на обект „Св. Пророк Илия“ при гр. Велинград. – АОР през 2006 г. София, 133 – 135.
- Кацаров, Г. (1924). Тракийските беси. *Изв. на Историч. д-во*, кн. 6. София, с. 38.
- Кисъов, К. (1990). Скални светилища в Родопите и Горнотракийската низина, представени с археологически материали и обекти от Смолянско и Пловдивско. В: *Тракийската култура в Родопите и горните течения на Марица, Места и Струма*. Смолян.
- Кисъов, К. (1998). Археологически свидетелства, свързани с тракийските култови места и практики в Средните и Западните Родопи в периода края на II – I хил. пр. Хр. – *Rhodopica* 1998, год. I, кн. 1, Смолян, 21 – 26.
- Кисъов, К. (2003). *Прорицалището на Дионис. Експедиция – Родопи* 2002. 3 – 32.
- Марков, В., Ал. Гоцев, А. Янков (2003). *Сакрално пространство в древна Тракия*; УИ „Неофит Рилски“ Благоевград, с. 66 – 69
- Панайотов, И., Н. Гиздова, Б. Колева. (1979). Разкопки на тракийската крепост в м. Алков камък при с. Костандово, Пазарджишки окръг. – В: *Археологически открития и разкопки*, София, с.61 – 62.
- Попконстантинов, Хр. (1893). Писма от Родопите, Писмо XII, Средновековната твърдина Цепина, в. *Свобода*, бр. 1016 и 1017.
- Радунчева, А. (2002). Праисторическите култови места в Природопската и Родопската област. *Rhodopica* 2002/ 1 – 2, с. 59 – 80.

- Салкин, А., Д. Байраков. (2009). Сондажни проучвания на скално тракийско светилище в м. Славееви скали, Велинград. АОР – 191.
- Салкин, А., Д. Байраков (2010). Теренна археологическа експедиция – Велинград 2008. В: *Цепина, Чепино, Велинград – хилядолетната история на Северозападните Родопи*. 23 – 24 окт. 2008 г., Велинград, с.15 – 22.
- Салкин, А., Д. Байраков. (2010а). Спасителни проучвания на тракийска гробница в м. Станиловец, Велинградско. АОР през 2009. София, 217 – 219.
- Салкин, А., Д. Байраков. (2010 б). Теренна археологическа експедиция Велинград 2010. АОР през 2010, 258 – 269.
- Салкин, А., Д. Байраков, И. Халачев (2009). Теренна археологическа експедиция – Велинград 2008. АОР през 2008. София. 772 – 774.
- Тонкова, М. , А. Гоцев (2008). Светилището при Бабяк: проучвания в сектор „Топ“ и сектор „Юг“. – В: Тонкова, М., А. Гоцев (ред.). *Тракийското светилище при с. Бабяк и неговата археологическа среда*. София, 2008, 65 – 72.
- Тонкова, М. (2008). Даровете от късножелязната епоха на светилището при Бабяк. – В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). *Тракийското светилище при с. Бабяк и неговата археологическа среда*. София. 2008, 95 – 120.
- Тонкова, М. (2008). Преносими олтари и съдове с украса в стил „Цепина“ от светилището при Бабяк – В: М. Тонкова, А. Гоцев (ред.). *Тракийското светилище при с. Бабяк и неговата археологическа среда*. София, 2008, 120 – 137.
- Цончев, Д., Милчев, Ат. (1970). Разкопки в чашата на язовир „Батак“ – ИАИ, XXXII.
- Цончев, Д. (1959). Археологически разкопки в чашата на яз. „Батак“ – *Археология*, № 3, 83 – 86
- Чангова, Й. , Шопова, А. (1969). Археологически проучвания във Велинградския край, *Родопски сборник*, т. II. София. с. 182 – 205.
- Чапъров, Б. (1980). Сондажни разкопки и теренни проучвания в Северните Родопи. *Археологически открития и разкопки през 1979 г.* С., 64 – 67.
- Чешмеджиев, Д. (2001). *Доспат. Страници от миналото*. Пловдив.
- Шопова, А. (1986). Разкопки в м. Чаерджица край с. Сърница, Пазарджишки окр. АОР и разкопки през 1986. Разград. с. 240, 241.
- Шопова А. (1990). *Тракийски обект на крепостта Цепина, Пловдивска обл. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на р. Марица, Места и Струма*. Смолян. 81 – 85.
- Янакиева, С. (2010). Още веднъж за Biblia Bessica. – *История* № 3, 54 – 58.

- Gergova, D. (1995). Culture in the Late Bronze and Early Iron Age in Southwest Thrace (Upper Mesta and Middle Struma valleys). – *Зборник, Нова сепуја, 1*, 1995. Скопје, 1995, 31 – 48.
- Gergova, D. (2013). The Thracian Bessi. Main Characteristics of the culture of a priestly-Warrior Tribe. *Mousaios* (18/2013).
- Gergova, D. (2006). The Eternity of a Burial Rite. The Throne and the Sitting Dead. 7th International Colloquium of Funerary Archaeology. Sibiu 2005. – *Acta Terrae Septemcastrensis*, V, 1, 51 – 62.
- Gergova, D. (2006). Amber in Ancient Thrace. In: *Amber in Archaeology*. Belgrade, 178 – 189.
- Herodotus. 7.111.1

REFERENCES

- Bayrakov, D. (2010). Skalno svetilishte v m. “Slaveeva skala”, Velingradsko. V: *Tsepina, Chepinsko, Velingrad – hilyadoletnata istoria na Severozapadnite Rodopi*. Sofia. 41 – 49.
- Bayrakov, D. (2012). Problemi na prouchvaneto na planinskite svetilishta v Zapadnite Rodopi. – V: *Yubileyna natsionalna nauchna konferentsia s mezhdunarodno uchashtie “Chovekat i VselenataN, 6 – 8 oktomvri 2011 g.*, Smolyan, 2012, 265 – 274.
- Gergova, D. (1990). Trakiyskata kultura prez rannozhelyaznata epoha v Yugozapadna Bulgaria – prouchvania i problemi. V: *Trakiyskata kultura v Rodopite i gornite techenia na Maritsa, Mesta i Struma*. Smolyan, 17 – 28.
- Gergova, D. (2010). Novi dannii za kulturata na besite. Izsledvania v rayona na Dospat. – V: *Tsepina, Chepinsko, Velingrad – hilyadoletnata istoria na severozapadnite Rodopi. Konferentsia 23 – 24.11.2008*. Sofia, 35 – 40.
- Gergova, D., A. Salkin, D. Bayrakov. (2010). *Svetilishte na Dionis na vrah Ostrets, Velingrad. – AOR prez 2009 g.* Sofia, 185 – 188.
- Gergova, D., A. Salkin, M. Kuzmanov. (2011). *Prouchvania na trakiysko svetilishte na Dionis na vrah Ostrets, AOR 2010*, Sofia, 184 – 186.
- Gergova, D., A. Salkin, N. Dermendzhiev (2011). *Prouchvane na trakiysko svetilishte v m. Sv. Ilia, Velingrad. AOR prez 2010*, 145 – 147.
- Georgieva, R. (2003). Keramika ot rannata zhelyazna epoha v Yugozapadna Bulgaria i fenomenat “Tsepina”. – V: *PYRAICHMES*, t. II. Kumanovo.
- Georgieva, S., N. Gizdova (1966). Srednovekovnata krepost Tsepina, *Izvestia na Arheologicheskia institut*, t. XXIX, s. 47.
- Gizdova, N. (1990). Trakiyski obekt na krepostta Tsepina, Plovdivska oblast. V: *Trakiyskata kultura v Rodopite i gornite porechia na rekite Maritsa, Mesta i Struma*. Smolyan, 75 – 80.

- Gizdova, N. (1974). Galyshadskaya keramika kreposti Tsepin. – *Thracia*, 3. 115 – 125.
- Detev, P. (1969). Pregled na istoricheskite prouchvania v severnite sklonove na Rodopite. Rodopski sbornik. t. II. Sofia.
- Domaradski M. (1999). *Pametnitsi na trakiyskata kultura po gornoto techenie na reka Mesta*. Sofia, Prof. Marin Drinov.
- Domaradski, M. (1990). Sondazhni prouchvania na vrah “Ostrets” pri Velingrad. – AOR prez 1989 g., 51 – 52.
- Domaradski, M. (1994). Svetilishte na vrah Ostrets pri Velingrad. – Slaveevi gori. . t. I, s.126 – 136.
- Domaradski i kolektiv: Arheologicheska karta na dolinata na Mesta
- Katincharova, D. (2003). Spasitelni arheologicheski razkopki na obekt “Sv. Prorok Iliya” pri gr. Velingrad. – AOR prez 2002 g. Sofia, 54 – 56.
- Katincharova, D. (2004). Spasitelni arheologicheski razkopki na obekt “Sv. Prorok Iliya” pri gr. Velingrad. – AOR prez 2003 g. Sofia, 74 – 75.
- Katincharova, D. (2005). Spasitelni arheologicheski razkopki na obekt “Sv. Prorok Iliya” pri gr. Velingrad. – AOR prez 2004 g. Sofia, 124 – 125.
- Katincharova, D. (2006). Spasitelni arheologicheski razkopki na obekt “Sv. Prorok Iliya” pri gr. Velingrad. – AOR prez 2005 g. Sofia, 115 – 116.
- Katincharova, D. (2007). Spasitelni arheologicheski razkopki na obekt “Sv. Prorok Iliya” pri gr. Velingrad. – AOR prez 2006 g. Sofia, 133 – 135.
- Katsarov, G. (1924). Trakiyskite besi. *Izv. na Istorich. d-vo*, kn. 6. Sofia. s. 38.
- Kisyov, K. (1990). Skalni svetilishta v Rodopite i Gornotrakiyskata nizina, predstaveni s arheologicheski materiali i obekti ot Smolyansko i Plovdivsko. V: *Trakiyskata kultura v Rodopite i gornite techenia na Maritsa, Mesta i Struma*. Smolyan.
- Kisyov, K. (1998). Arheologicheski svidetelstva svarzani s trakiyskite kultovi mesta i praktiki v Srednite i Zapadnite Rodopi v perioda kraya na II-I hil. pr. Hr. – *Rhodopica* 1998, god. I, kn. 1, Smolyan, 21 – 26.
- Kisyov, K. (2003). *Proritsalishteto na Dionis. Ekspeditsia – Rodopi 2002*. 3 – 32.
- Markov, V., Al. Gotsev, A. Yankov (2003). *Sakralno prostranstvo v drevna Trakia*. UI “Neofit Rilski” Blagoevgrad, s. 66 – 69.
- Panayotov, I., N. Gizdova, B. Koleva. (1979). Razkopki na trakiyskata krepost v m. “Alkov kamak” pri s. Kostandovo, Pazardzhishki okrag. – V: *Arheologicheski otkritia i razkopki*, Sofia, s.61 – 62.
- Popkonstantinov, Hr. (1893). Pisma ot Rodopite, Pismo XII, Srednovekovnata tverdina Tsepena, v. *Svoboda*, br. 1016 i 1017.
- Raduncheva, A. (2002) Praistoricheskite kultovi mesta v Prirodopskata i Rodopskata oblast. *Rhodopica* 1 – 2, s. 59 – 80.

- Salkin, A., D. Bayrakov. (2009). Sondazhni prouchvania na skalno trakiysko svetilishte v m. "Slaveevi skali", Velingrad. AOR – 191.
- Salkin, A., D. Bayrakov (2010). Terenna arheologicheska ekspeditsia – Velingrad 2008. V: *Tsepina, Chepino, Velingrad – hilyadoletnata istoria na Severozapadnite Rodopi*. 23 – 24 okt. 2008 g., Velingrad, s.15 – 22.
- Salkin, A., D. Bayrakov. (2010a). *Spasitelni prouchvania na trakiyska grobnitsa v m. Stanilovets, Velingradsko*. AOR prez 2009. Sofia, 217 – 219.
- Salkin, A., D. Bayrakov. (2010 b). *Terenna arheologicheska ekspeditsia Velingrad 2010*. AOR prez 2010, 258 – 269.
- Salkin, A., D. Bayrakov, I. Halachev (2009). *Terenna arheologicheska ekspeditsia – Velingrad 2008*. AOR prez 2008. Sofia. 772 – 774.
- Tonkova, M. , A. Gotsev (2008). Svetilishteto pri Babyak: prouchvania v sektor "Top" i sektor "Yug". – V: Tonkova, M., A. Gotsev (red.). *Trakiyskoto svetilishte pri s. Babyak i negovata arheologicheska sreda*. Sofia, 2008, 65 – 72.
- Tonkova, M. (2008). Darovete ot kasnozhelyznata epoha na svetilishteto pri Babyak. – V: M. Tonkova, A. Gotsev (red.). *Trakiyskoto svetilishte pri s. Babyak i negovata arheologicheska sreda*. Sofia, 95 – 120.
- Tonkova, M. (2008) . Prenosimi oltari i sadove s ukrasa v stil "Tsepina" ot svetilishteto pri Babyak – V: M. Tonkova, A. Gotsev (red.). *Trakiyskoto svetilishte pri s. Babyak i negovata arheologicheska sreda*. Sofia, 2008, 120 – 137.
- Tsonchev, D., Milchev, At. (1970). Razkopki v chashata na yazovir "Batak" – I AI, XXXII.
- Tsonchev, D. (1959). Arheologicheski razkopki v chashata na yaz. "Batak" – *Arheologia*, № 3, 83 – 86.
- Changova, Y. , Shopova, A. (1969). Arheologicheski prouchvania vav Velingradskia kray, *Rodopski sbornik*, t. II. Sofia, s. 182 – 205.
- Chaparov, B. (1980). *Sondazhni razkopki i terenni prouchvania v Severnite Rodopi*. Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1979 g. S., 64 – 67.
- Cheshmedzhiev, D. (2001). *Dospat. Stranitsi ot minaloto*. Plovdiv
- Shopova, A. (1986). *Razkopki v m. Chaerdzhika kray s. Sarnitsa, Pazardzhishki okr. AOR i razkopki prez 1986*. Razgrad. s. 240 – 241.
- Shopova A. (1990). *Trakiyski obekt na krepostta Tsepina, Plovdivska obl. Trakiyskata kultura v Rodopite i gornite porechia na r. Maritsa, Mesta i Struma*. Smolyan. 81 – 85.
- Yanakieva, S. (2010). Oshte vednazh za Biblia Bessica. – *Istoria* № 3, 54 – 58.
- Gergova, D. (1995). Culture in the Late Bronze and Early Iron Age in Southwest Thrace (Upper Mesta and Middle Struma valleys). – *Sbornik, Nova seriya*, 1, 1995. Skopie, 1995, 31 – 48.

- Gergova, D. (2013). The Thracian Bessi. Main Characteristics of the culture of a priestly-Warrior Tribe. *Mousaios* (18/2013).
- Gergova, D. (2006). The Eternity of a Burial Rite. The Throne and the Sitting Dead. 7th International Colloquium of Funerary Archaeology. Sibiu 2005. – *Acta Terrae Septemcastrensis*, V, 1, 51 – 62.
- Gergova, D. (2006). Amber in Ancient Thrace. In: *Amber in Archaeology*. Belgrade, 178 – 189.
- Herodotus. 7.111.1

CONTRIBUTIONS TO THE SACRAL ARCHITECTURE OF THE BESSI IN THE LIGHT OF RESEARCHES IN VELINGRAD

Abstract. Archaeological surveys and excavations undertaken in the last decades have given ground to a more precise outline of the specific cultural aspects of the territory connected with the tribe of Bessi. The article sheds new light on the sacral architecture of Bessi based on archaeological researches in the region of Velingrad.

✉ **Prof. Dr. Diana Gergova**
National Institute of Archaeology with Museum
Bulgarian Academy of Sciences
2, Saborna Str.
1000 Sofia, Bulgaria
E-mail: dianagergova@gmail.com